

Д. Я. ТЕЛЕГІН

**Енеолітичні стели і пам'ятки
нижньомихайлівського типу**

На Півдні України і в Північно-Західному Причорномор'ї (Молдавія, Румунія, Болгарія) виявлено близько 60 антропоморфних стел енеолітичного часу¹. Їх кількість особливо зросла за останнє десятиліття, причому більшість нових стел, на відміну від попередніх, відкритих, головним чином, випадково, виявлена в результаті стаціонарних розкопок, проведених спеціалістами-археологами.

Значне збільшення стел, обставини відкриття яких досить добре документовані, проливає певною мірою світло на їх первісне призначення, культурну належність. У процесі дальшого вивчення цих питань стали помітні зрушення також у зв'язку з загальним розвитком наших знань про енеолітичні культури Півдня УРСР.

Розглянемо умови, за яких знайдено стели південної частини України*.

Літом 1966 р. геолог-любитель старовини Д. Т. Бернадський виявив на одній з садиб м. Олександрії (вул. Енгельса, 6) добре збережену кам'яну стелу. Восени знахідка була обстежена автором. Розташована вона за 150—160 м від заплави лівого берега р. Інгульця, на поверхні надзаплавної тераси висотою 8—10 м**. Як твердять старожили, стела, років 50—60 тому вкопана в землю вертикально, стояла лицем на схід. Ще трохи далі на схід (близько 150—200 м) зовсім недавно стояв курган заввишки 7 м. При огляді місцевості навколо стели археологічних знахідок не виявлено.

Стела виготовлена з брили світло-сірого граніту, за визначенням Д. Т. Бернадського, місцевого походження. Загальна висота її 192 см, найбільша ширина в плечах 67 см, товщина 25—26 см. Поперечний розріз підпрямокутний. Донизу стела значно звужується (рис. 1). Вона являє собою примітивне зображення людини. Голова позначена округлим бугорком, дещо скошеним ззаду в бік спини. Добре модельовані плечі, обличчя плоске, на якому грубим, ледве помітним, валиком позначені брови і виступ носа. Поверхня стели спереду нерівна. Від обличчя до живота тягнеться потовщення висотою 1—2 см, а ще нижче — косий залом у камені довжиною 15—17 см. І потовщення, і залом, очевидно, природного походження. На нижньому кінці стела напівкруглим уступом різко тоншає майже наполовину своєї товщини. Цим уступом стародавній майстер хотів позначити нижній кінець скульптури. Стела, безсумнівно, призначена для вкопування в землю вертикально.

¹ А. А. Ф о р м о з о в. Образ человека в памятниках первобытного искусства с территории СССР.— Вестник мировой культуры, № 6, 1961; його ж. О древнейших антропоморфных стелах Северного Причерноморья.— СЭ, № 6, 1965; А. А. Щ е п и н с к и й. Памятники искусства эпохи раннего металла в Крыму.—СА, № 3, 1963; Д. Т. З л а т к о в с к а я. К вопросу об этнокультурных связях племен южнорусских степей и Балканского полуострова в эпоху бронзы.— СЭ, № 1, 1962; А. H ä u s l e r. Anthropomorphe Stelen des Eneolithikums in nordpontischen Raum. Wiss. Halle, XV, 1966, n. 1.

* На жаль, більшість нових знахідок стел ще не опублікована.

** Стела міститься в Олександрійському краєзнавчому музеї.

У 1965 р. під час розкопок кургану в районі с. Широке поблизу Кривого Рогу Л. П. Крилова виявила над похованнями ямної культури в закладі ями дві примітивні стели відносно невеликих розмірів — висотою 1,35 м і 1,4 м. В конструкцію закладу ям входила плита таких самих розмірів, але без будь-яких слідів обробки (рис. 2, 8). За стратиграфічними даними, ямні поховання були пізнішими від групи виявлених тут могил в овальних ямах. Л. П. Крилова не без підстав вважає, що стели зі слідами вкопування у вертикальному стані слід пов'язувати в культурно-хронологічному плані з похованнями в овальних ямах².

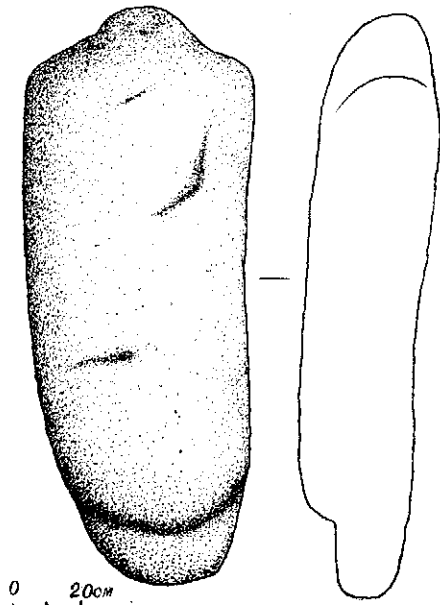

Рис. 1. Стела енеолітичного часу з м. Олесандрії Кіровоградської області.

Влітку 1968 р. Інгулецька експедиція під час розкопок курганів поблизу с. Баратівки Снігурівського району Херсонської області відкрила п'ять стел: одна з них трапилась у полі кургану, а чотири були використані тут для закладки пізніх ямних могил. В одному випадку над могилою знайдено разом з необробленою плитою три стели, в іншому — над ямою лежали одна стела і дві кам'яні плити без слідів обробки. Майже всі ці стели пошкоджені в давнину³. В кургані відкриті і більш давні поховання в ґрунтових ямах і кам'яних ящиках. Дві плити одного ящика мають зображення.

Нові стели нещодавно виявлені в гирлі р. Інгул: дві поблизу с. Горохівки і дві в межах Миколаєва. Обидві миколаївські стели перекривали поховальні ями (в одному випадку поховання ямної культури,

а в другому, судячи з положення скелета, — очевидно, катакомбної). Остання виконувала функцію закладу разом з двома плитами без слідів обробки (рис. 2, 3). Одна стела з Горохівки перекривала впоперек давньоямне поховання (рис. 2, 2), друга стояла серед хрестів сучасного кладовища на схилі невисокого кургану⁴.

Важливі дані щодо умов залягання стел при похованнях одержано М. М. Шмаглієм і І. Т. Черняковим в ході розкопок кургану № 1 поблизу с. Глибоке Татарбунарського району Одеської області. Тут виявлено чотири стели, що перекривали пізньоямні могили. Три з них залягали в безладді серед каменів закладки могили (рис. 2, 9), а одна, підклинена невеликими каменями, лежала вздовж ями поховання № 11. Три з чотирьох стел розбиті або сильно пошкоджені по краях в давнину⁵.

З нових знахідок енеолітичних стел в Північно-Західному Приазов'ї є дві статуї з околиць Мелітополя⁶. Обставини відкриття їх з'ясовані

² Л. П. Крылова. Отчет об археологических исследованиях на Криворожье в 1965 году. — НА ІА АН УРСР; ІІ ж. Археологические раскопки древних могил на Криворожье в 1964—1966 годах. — НА Дніпропетровського музею.

³ В. Г. Петренко, Н. Г. Елагина, В. А. Башилова. Краткий отчет о работе Ингульской экспедиции летом 1964 года. — НА ІА АН УРСР.

⁴ В. И. Никитин. Охранные раскопки кургана у с. Гороховка Николаевской области. — КС Одесского государственного музея за 1963 год. Одесса, 1965.

⁵ Н. М. Шмаглей, И. Т. Черняков. Раскопки курганов эпохи бронзы в Татарбунарском районе Одесской области в 1965 г. — СА, № 1, 1970.

⁶ В. М. Гладилін, Б. Д. Михайлов. Нові знахідки антропоморфних стел на Мелітопольщині. — Археологія, XXIII. К., 1970.

мало. Відомо лише, що одна з них лежала над могилою підлітка, очевидно, ямного часу. Кілька нових стел відкрито в Скадовському районі Херсонської області, зокрема, три виявлені І. Д. Ратнером при обстеженні в 1965 р. зруйнованих курганів у районі сіл Чернобаївка, Широка

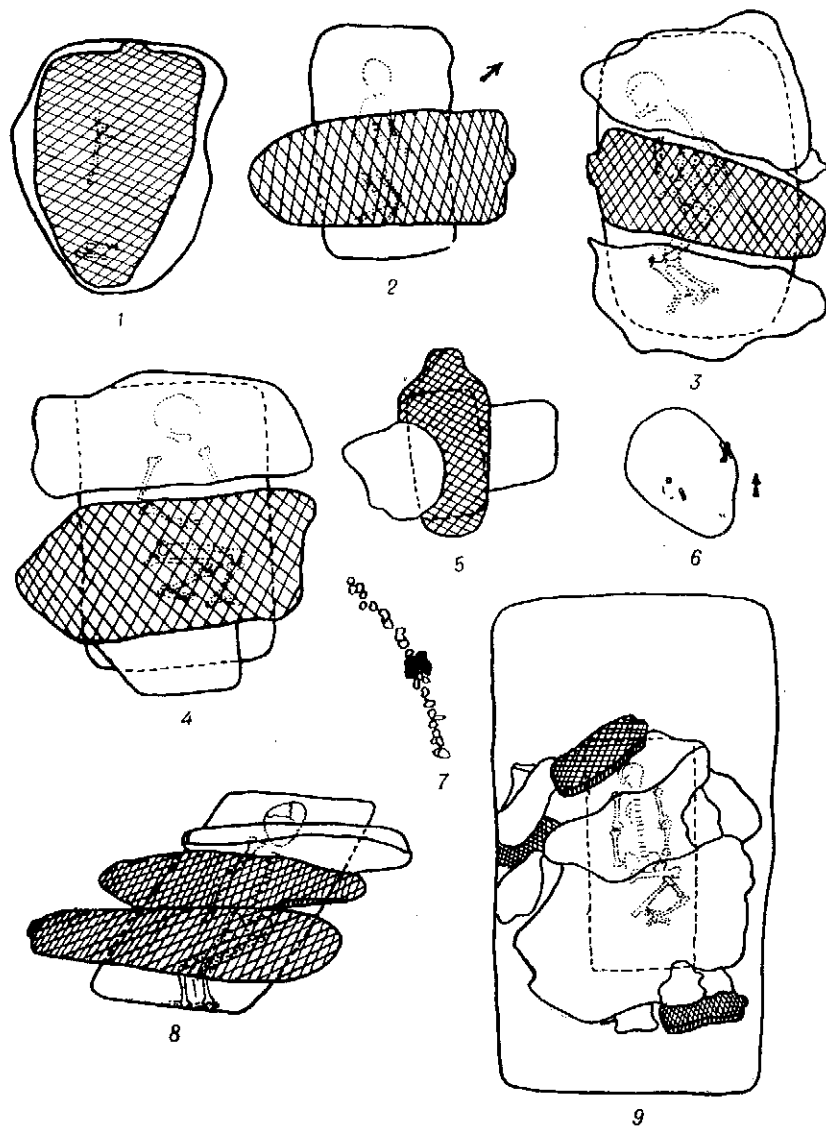

Рис. 2. Умови залягання стел над поховальними ямами (1—6, 8, 9) і в кільці кромлеха (7);

1 — Аккермень; 2 — Горохівка; 3 — Миколаїв; 4 — Іллічеве; 5 — Первомайка 54; 6 — Первомайка 53; 7 — Попівка; 8 — Широка (реконструкція по фотографії); 9 — Глибоке, курган 1, поховання 7.

Балка та на землях радгоспу «Більшовик». Ще раніше одна стела була знайдена Ю. Г. Колосовим поблизу с. Каланчак. Неподалік від цього села І. Д. Ратнер у 1964 р. розкопав унікальну культову споруду зі стелами⁷.

Дві стели виявлені в 1968 р. у насипі кургану поблизу с. Любимівки

⁷ І. Д. Ратнер. Раскопки курганов у с. Каланчак Херсонской области в 1964 г. Тезисы доклада, VI.— Археологические исследования 1964 г. Одесса, 1965.

Каховського району. Три знахідки зустрілись за останній час на Керченському півострові (Астанине, Іллічеве *) і дві поблизу Євпаторії (Попівка) ⁸. Одна з них (Астанине) перекривала поховання з двома посудинами кемі-обинського типу, друга (Іллічеве) разом з двома плитами без слідів обробки лежала над безінвентарним похованням ямного чи кемі-обинського типу (рис. 2, 4). Дещо незвичайним було положення стел,

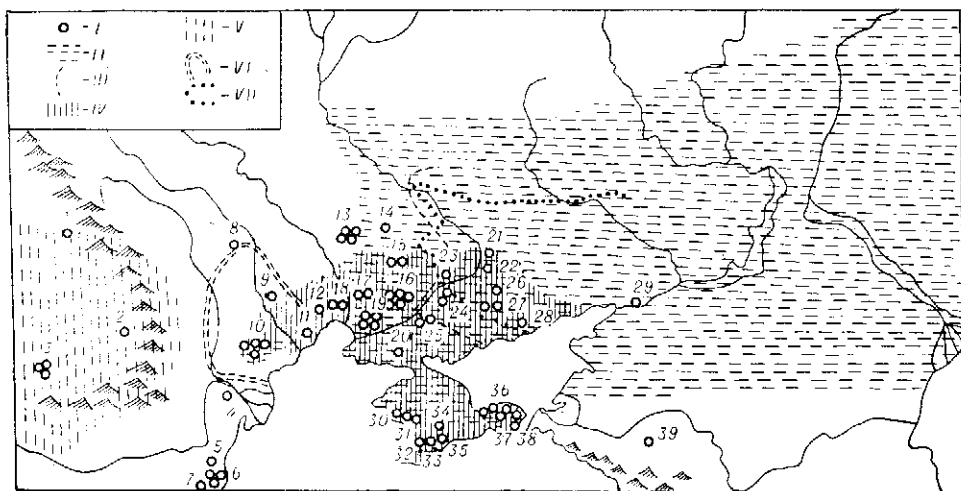

Рис. 3. Схема поширення енеолітичних стел і пам'яток мідного віку.

I — місцезнаходження стел; II — територія розповсюдження пам'яток ямної культури; III — західна межа поширення ранньобронзових пам'яток; IV — пам'ятки нижньоміхайлівського типу і кемі-обинської культури; V — області, зайняті пам'ятками культури Коцофени (за Д. Берціу); VI — межа усатинської культури (за В. Г. Збеновичем); VII — західна межа проникнення пам'яток середньостоговської культури. 1 — Сарата; 2 — Герли; 3 — Бая-де-Кріш; 4 — Гаманджія; 5 — Плавідол; 6 — Єзеро; 7 — Монастир; 8 — Олександрівка; 9 — Чобручі; 10 — Глибоке; 11 — Одеса; 12 — Капустине; 13 — Білогрудівка; 14 — Олександрія; 15 — Широке; 16 — Баратівка; 17 — Горохівка; 18 — Миколаїв; 19 — Білозерка; 20 — Қаланчак; 21 — Наталівка; 22 — Балки; 23 — Нікополь; 24 — Первомайка; 25 — Любимівка; 26 — Новопилипівка; 27 — Мелітополь; 28 — Ногайськ; 29 — Новочеркаськ; 30 — Попівка; 31 — Мамай; 32 — Акчокрак; 33 — Казанки; 34 — Верхоріччя; 35 — Чукурча; 36 — Іллічеве; 37 — Астанине; 38 — Тіртаки; 39 — Майкоп.

виявлених при розкопках кургану епохи бронзи недалеко від с. Попівка, де вони входили в конструкцію кромлеха (рис. 2, 7).

В результаті проведених в 1969 р. під керівництвом О. Г. Шапошникової і Т. Г. Ковпаненко досліджень поблизу сіл Старе Горожине і Ковалівка знайдено 14 нових стел.

Картографування відомих на Півдні України і суміжних, більш західних територіях стел, дає змогу точно визначити основний район їх поширення. Це північне і північно-західне Причорномор'я, північно-західне Приазов'я (нижня течія Дністра і Дунаю, степова частина течії Південного Бугу, Інгула, Інгульця, Дніпра і р. Молочної), а також Крим (рис. 3). На прилеглих, більш східних, північних і західних, територіях енеолітичні стели трапляються уже в поодиноких екземплярах. До таких знахідок можна віднести стелу з Новочеркаська в гирлі Дону, з Олександрії і Білогрудівки у верхів'ях Інгульця і басейні Синюхи, а також кілька стел з Прикарпаття (Герли, Бая-де-Кріш тощо).

Уточнення основного району поширення стел має важливе значення для зіставлення їх з територіями, зайнятими пам'ятками різних культур мідного віку на Україні.

Основним критерієм для визначення віку і культурної належності стел до цього часу служив той факт, що вони були при давніх похован-

* Розкопки О. М. Лєскова.

⁸ О. Д. Дашевская. Курганы эпохи бронзы у с. Поповка близ Евпатории.— КСИА, вып. 115. М., 1969.

Умови залягання стел

Пункти знаходження стел	Кількість	Поховання культури			Кількість супровідних плит	Перекриття ями			Кількість стел, пошкоджених в давнину	Сліди вкопування
		ямної	кемі-обинської	катакомбною, зрубної		пздовж	поперек	безсистемно		
Олександрія	1	вкопано поблизу курганів			—	—	—	—	—	+
Білогрудівка	4	закопані всі разом в полі кургану			—	—	—	—	?	+
Баратівка, курган 1	1				—	—	—	—	1	низ
Баратівка, курган 1, поховання 10	3	+	—	—	1	—	+	—	3	низ
Баратівка, курган 9	1	+	—	—	2	+	—	—	—	відбитий (2)
Глибоке, курган 1, поховання 7	3	+	—	—	багато	—	—	+	1	+
Глибоке, курган 1, поховання 11	1	+	—	—	—	+	—	—	1	
Горохівка	1	+	—	—	—	—	+	—	—	
Капустине	1			+	—	?	?	?	—	+
Ковалівка, курган 1	1	в насипу кургану			—	—	—	—	—	+
Ковалівка, курган 1, поховання 1	1	+	—	—	2	—	+	—	—	+
Ковалівка, курган 6, поховання 7	3	+	—	—	1	—	+	—	—	1
Миколаїв 62	1	—	—	+	2	—	+	—	—	?
Миколаїв 65	2	+	—	—	—	порушене		—	1	низ
Широке	2	+	—	—	1	—	+	—	—	+
Балки	1	+	—	—	—	+	—	—	—	—
Білозерка	3	+	—	—	багато	?	?	?	1	+
Любимівка	2	в насипу кургану			—	—	—	—	1	+
Первомайівка 53	1	+	+	+	—	—	—	+	—	?
Первомайівка 54	1	+	—	—	2	—	+	—	—	?
Новопилипівка	1	+	—	—	—	+	—	—	—	?
Мелітополь	1	+	—	—	?	порушене		—	1	низ
Астанине 66	1	—	+	—	—	+	—	—	—	—
Астанине 67	1	—	+	—	—	порушене		—	1	низ
Іллічєве	1	—	+	?	2	—	+	—	1	низ
Попівка	2	в кромлесі			багато	—	—	—	1	відбитий
Мамай	2	+	—	—	—	—	+	—	1	+
Чукурча	1	+	—	—	?	—	—	—	1	—
Разом:	44	17	4	3		4	8	2	15	12

нях. Оскільки більшість їх перекривала давньоямні поховання (див. табл.), то в науці укоренилася думка про належність цих знахідок до давньоямної культури⁹. Деякі автори вважають можливим датувати стели, головним чином, більш досконалі ямно-катакомбним чи катакомбним часом¹⁰. У літературі вони пов'язувались навіть з епохою пізньої бронзи¹¹. Аналіз обставин залягання нових стел, картографування їх у

⁹ А. А. Формозов. Матеріали к изучению искусства эпохи бронзы Юга СССР.— СА, № 2. М., 1958.

¹⁰ А. А. Щепинский. Памятники искусства..., стор. 39.

¹¹ В. М. Даниленко. До киммерійської проблеми.— Археологія, т. V. К., 1951.

зіставленні з районами поширення пам'яток різних культур енеоліту — бронзи на Півдні України ставлять під сумнів їх первісну належність до племен ямної або пізніших культур епохи бронзи Північного Причорномор'я. Виготовлялись стели в основному населенням, що мешкало на Півдні України ще до появи тут племен ямної культури. Такий висновок випливає з низки фактів.

У літературі вже неодноразово висловлювалось припущення про повторне використання стел з метою закладки могил давньоямної культури (О. О. Формозов, О. Гейслер). Цей висновок знайшов повне ствердження в матеріалах нових розкопок. Так, у переважній більшості стел нижня частина не має слідів обробки (Олександрія, Широке, Глибоке, Первомайка, Горожине, Ковалівка та ін.). Очевидно, давній майстер для майбутньої статуї спеціально підбирав заготовку, у якій нижня частина мала потоншену або загострену форму. Все це свідчить, що первісно стели призначались для вертикального вкопування. На випадковість їх появи в закладах ям вказує і те, що вони залягають дуже часто разом з плитами таких самих розмірів, але без будь-яких слідів обробки (рис. 2, 3—9). При цьому в перекритті окремих ям використовувалось від однієї до трьох стел одразу. Кількість необроблених плит теж може бути різною — від однієї-двох до багатьох. Важливий і той факт, що в розміщенні стел щодо контурів ями, скелету, сторін світу не спостерігається ніякої закономірності. Вони можуть лежати вздовж ями, поперек неї, або їх положення серед кам'яних плит закладки є цілком випадковим (рис. 2, 1—6, 8, 9). Їх знаходять дуже часто лицевим боком донизу, а інколи, при вертикальній позиції, навіть нижнім кінцем догори (Баратівка).

Важливо підкреслити, що ті з них, які потрапили в заклади могил, нерідко розбиті навпіл або зі значними пошкодженнями країв. Найчастіше немає нижньої половини. Але малоімовірно, щоб носії ямної культури, вкладаючи значну працю в створення стел, потім розбивали їх і використовували разом з уламками дикого каменю у спорудженні поховальних конструкцій.

Крім наведених фактів проти давньоямної належності стел свідчить і відсутність збігу районів їх поширення (Північне і Північно-Західне Причорномор'я) з територією, заселеною давньоямними племенами — від Дністра і до Заволжя (рис. 3).

На думку О. О. Формозова, розглядувані стели колись стояли на курганах ямної культури. Таке припущення треба вважати помилковим уже тому, що переважна більшість цих стел була в курганах глибоко під насипами, над якими вони мали б височіти.

Напевне, більш правдоподібний зроблений на підставі західноєвропейських аналогій висновок О. Гейслера про те, що причорноморські стели до вторинного використання їх племенами ямної і пізніших культур стояли поблизу енеолітичних могильників, утворюючи культові місця або святилища. На півночі Італії, наприклад, в складі таких святилищ мідного віку є кілька стел і оброблених плит прямокутної форми¹². Таке припущення про первісне призначення стел підтверджується не тільки наявністю слідів вкопування переважної їх більшості, а й тим, що вони скупчені в одному місці групами до п'яти екземплярів (Баратівка, Білозерка, Горожине, Ковалівка). В кількох випадках разом з ними знайдені також і прямокутні оброблені плити (Первомайка, Білозерка, Широке). Про використання стели не поодинокі, а цілими групами свідчить, очевидно, й остання знахідка — одна триголова стела, виявлена В. Г. Петренко і Н. Г. Єлагіною в с. Лимани на Херсонщині.

¹² А. Hausler. Вказ. праця, стор. 39.

Отже, можна припустити, що до поширення на Півдні України племен ямної культури тут уже існували створені місцевим населенням своєрідні святилища («олтарі»), які склалися з вертикально вкопаних стел і розмішених поруч прямокутних плит — жертвних «столиків». Як згадувалося вище, залишки таких споруд виявлені за останні роки на Півдні України.

Одна з них досліджена І. Д. Ратнером під курганом № 9 Каланчацької групи на Херсонщині. Споруда являла собою круглу площадку діаметром 5,5 м, оточену рівчаком шириною 0,5 м. З південно-західного її боку був прохід. У рівчаку, трохи опущеному нижче стародавньої денної поверхні, виявлено три розбиті енеолітичні стели, поблизу яких і на їх поверхні простежуються сліди червоної вохри¹³.

Про розкопки на Півдні України ще одного культового місця дещо іншої конструкції повідомляє Л. П. Крилова. Ця споруда, виявлена в 1967 р. під насипом кургану Долгінцевого поблизу Кривого Рогу, була на рівні давньої денної поверхні і мала вигляд округлої в плані площадки розміром 13×15 м, вимощеної кам'яними плитками. Майже в центрі вимостки стояв кам'яний стовп висотою 1,5 м, вкопаний в ґрунт на 40 см. Поблизу нього у межах викладки був кам'яний «столик», що являв собою добре обтесану і заглажену зверху плиту прямокутної форми, розміром 0,6×1,8 м. Нижня частина плити, як і стовпа-менгіра, трохи опущалася в ґрунт нижче кам'яної вимостки. Неподалік під насипом виявлено два поховання в кам'яних ящиках, з яких один зсередини був розписаний вохрою*.

На жаль, значна частина культових споруд Півдня України, що, гадаємо, були у всіх місцях скупчення стел, зазнала масового руйнування у пізньоямний час. Переважна більшість стел і плит, що входили до їх конструкції, згодом стала звичайним будівельним матеріалом для спорудження закладів поховальних ям.

Цікаво зазначити своєрідні умови залягання білогрудівських стел, що були в землі в глибині 2 м, покладені одна до одної на довгому ребрі¹⁴. Складається враження, що хтось дбайливо сховав їх, можливо, під загрозою знищення.

Імовірно, племена ямної культури, застосовуючи стели для закладки ям, так само, як і мешканці античних міст (Тиритаки, Михайлівське поселення), де стели були використані при будівництві оборонних стін, не завжди навіть розуміли справжнє призначення цих антропоморфних скульптур.

Наведені вище докази, здається, з усією очевидністю свідчать, що причорноморські стели були виготовлені не племенами ямної культури, а їх попередниками. До такої думки прийшли й інші дослідники (О. М. Лесков¹⁵, І. В. Нікітін).

Щоб розкрити первісну культурну належність причорноморських стел, необхідно коротко зупинитися на історичному середовищі Півдня в перед'ямний час.

До поширення на цій території ямних племен простежуються три основні лінії розвитку, представлені трьома енеолітичними культурами — пізньотрипільською на Правобережжі, середньостогівською, головним чином, в степовому і лісостеповому Лівобережжі, а також культурною групою пам'яток типу нижнього шару Михайлівського поселення і

¹³ І. Д. Ратнер. Вказ. праця.

* Матеріали Л. П. Крилової і І. Д. Ратнера про відкриття культових місць ще не видані.

¹⁴ П. Курінний. Білогрудівські кам'яні стели.— Записки ВУАК, І. К., 1931.

¹⁵ А. М. Лесков. Керченская экспедиция в 1967 г.— Археологические исследования на Украине в 1967 г., вып. II. К., стор. 5 і далі.

поховань типу Осокорівки — Грушівки. Пізньотрипільські і середньостогівські пам'ятки уже досить добре відомі¹⁶.

Зулишимося на характеристики поселень і могильників «третьої» лінії розвитку енеолітичних культур Півдня України, вивчення яких

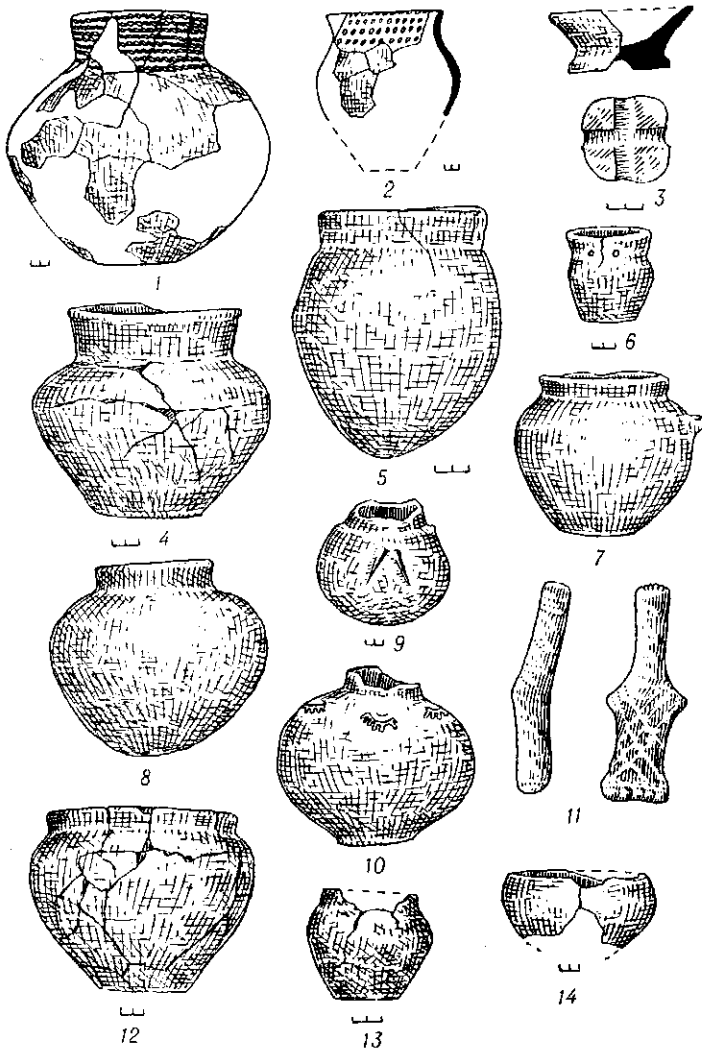

Рис. 4. Кераміка і статуетка нижньомихайлівського типу:

1—3 — Михайлівка, нижній шар; 4 — Аккермень; 5 — Когильник; 6, 14 — Осокорівка; 7 — Грушівка; 8 — Слобідка Романівка; 9 — Первомайська; 10 — Михайлівка, курган; 11 — Серезлівка; 12—13 — Лсонтіївка I.

лише починається¹⁷. До недавнього часу наші уявлення про пам'ятки цього типу були на матеріалах Нижнього Подніпров'я, зокрема посе-

¹⁶ Т. С. Пассек. Периодизация трипольских поселений (III—IV тыс. до н. э.). — МИА, № 10. М., 1949; Д. Я. Телегін. Основні риси і хронологія середньостогівської культури. — Археологія, XXIII. К., 1970.

¹⁷ В. Н. Даниленко. О ранних звеньях развития степных восточноевропейских культур шнуровой керамики. — КСИА, вып. 4. К., 1955; його ж. Неолит України. К., 1969; В. Д. Рибалова. Могильник епохи бронзи в Осокорівці. — АП, IX. К., 1960; О. Г. Шапошникова. Новые данные о Михайловском поселении. — КСИА, вып. 11. К., 1961; її ж. Пам'ятки типу нижнього шару Михайлівки. — Археологія УРСР, т. I. К., 1971; Л. П. Крилова. Археологические раскопки...

лення на нижньому шарі Михайлівки і поховань під курганами в Осокорівці, Грушівці, Первомайці (рис. 4, 1—3, 7, 9) тощо¹⁸. До цієї групи О. Г. Шапошникова зараховує також знахідки з нижніх шарів поселення поблизу с. Роздольне в Приазов'ї, деяких поховань Аккерменя (рис. 4, 4), частину кераміки з о-ва Похилого в Надпоріжжі, поховання в кромлесі № 5 Золотої Балки на Дніпрі тощо¹⁹. Всі ці пам'ятки об'єднуються в одну групу за спільними рисами в характері глиняного посуду

Рис. 5. Амфора з Грушівки (1) та миска з Осокорівського кургану (2).

(рис. 4; 5). За останній час кількість пам'яток з керамікою, близькою до михайлівської, на Україні помітно зросла.

Як згадувалося вище, в результаті розкопок поблизу сіл Широкого і Рахманівки в 1964—1968 рр. Л. П. Крилова виділила групу однотипних поховань в ґрунтових ямах овальної форми*. Характерною рисою поховань цього типу є наявність грудок вохри, сформованої у вигляді циліндрів, і слідів порошку рожевої вохри. У двох могилах кургану № 1 недалеко від с. Широкого стояли опуклобокі лощені горщики з яйцеподібним дном. Поверхня їх темна, в тісті — черепашки, вінця високі, трохи відхилені назовні. Одна з посудин по плічках прикрашена великим прокресленим зигзагом. Разом з горщиком виявлена статуетка пізньотрипільського часу, що має важливе значення для встановлення синхронності цих поховань сусіднім культурам. Як відомо, такі статуетки були знайдені в курганных похованнях Серезліївки²⁰ (рис. 4, 11), в Ермолаївці та інших пам'ятках пізньотрипільського часу. За деякими ознаками (склад тіста, підлощена поверхня, слабе орнаментування) широчанський посуд тісно зближується з опуклобкою керамікою нижнього шару Михайлівки, Грушівського кургану й інших пам'яток Подніпров'я.

Два кургани з керамікою такого типу розкопані поблизу с. Баратівки і радгоспу «Прогрес» Снігурівського району Миколаївської області²¹. Поховання в кам'яних ящиках або овальних ямах здебільшого густо посипані порошком червоної вохри. Біля скелетів знайдені опуклобокі гостродонні горщики з домішкою товченої черепашки чи вапняку в тісті. Поверхня темно-сіра, добре заглажена, підлощена. Жоден з них не має

¹⁸ В. А. Іллінська, Г. Т. Ковпаненко, Є. О. Петровська. Розкопки курганів епохи бронзи поблизу с. Первомайки.— АП, IX, К., 1960; М. І. Вязьмітіна, В. А. Іллінська, Є. Ф. Покровська, О. І. Терепожкін, Г. Т. Ковпаненко. Кургани біля с. Новопилипівки і радгоспу Аккермень.— АП, VIII, К., 1960.

¹⁹ О. Г. Шапошникова. Пам'ятки типу нижнього шару.

* Матеріали розкопок Л. П. Крилової містяться у фондах Дніпропетровського музею.

²⁰ Д. М. Щербakovский. Раскопки курганов на пограничье Херсонской и Киевской губерний.— АЛЮР, № 112, К., 1909, стор. 9.

²¹ Н. Г. Елагина, В. Г. Петренко. Раскопки курганов на Ингульце.— Археологические открытия 1968 г. М., 1969.

орнаменту. При одному з поховань в кам'яному ящику (Баратівка) стояв плоскодонний горщик, що за технологічними якостями і відсутністю орнаменту не відрізняється від гостродонного посуду. За формою, характером домішок у тісті, обробкою поверхні цей плоскодонний горщик має близьку аналогію в кераміці нижнього шару Михайлівки. В кількох випадках при похованнях в овальних ямах і кам'яних ящиках трапились «терочники», виготовлені з грудок вохри. Ці знахідки цілком аналогічні «циліндрам» Широкого і Рахманівки. До речі, згадаємо також, що один «терочник» цього типу виявлений І. Д. Ратнером в курганах Скадовської групи.

Біля поховань Баратівки і «Прогресу» в овальних ямах і кам'яному ящику знайдено три стилізовані статуетки людини, виготовлені з кістки. Одна плоска («Прогрес»), з перехватом у середній частині, дві інші (Баратівка), округлі в поперечному перетині, покриті у верхній частині врізним орнаментом. Останні за всіма ознаками являють собою аналогію статуеткам з Широкого, Серезлівки, Ермолаївки тощо.

За стратиграфією Баратівського кургану № 1 В. Г. Петренко і Н. Г. Єлагіна серед поховань епохи бронзи на Інгульці виділяють три групи. Найбільш ранніми є ті, що залягали в кам'яних ящиках і овальних ямах з описаними вище знахідками. До цієї групи належить і кам'яний ящик, на стінках якого нанесений хвилястий орнамент і вибиті три фігурки тварин. Друга і третя групи цих поховань датуються більш пізнім часом і, судячи з поховального обряду і знахідок в могилах, відносяться до пізньоямного і катакомбного періодів.

Розвал горщика нижньомихайлівського типу виявлений в 1968 р. О. М. Лесковим і Н. П. Зарайською у кургані № 14 поблизу с. Любимівки Каховського району. Його фрагменти залягали на кам'яному ящику, де був кістяк у скорчепому положенні на спині, і, безперечно, пов'язані з цим безінвентарним похованням (№ 7). Ящик, що стояв на горизонті, перекиривався земляним насипом, в якому знайдено горщик ямної культури.

У зв'язку з охоронними роботами на узбережжі штучних морів зросла кількість відомих пам'яток доби раннього енеоліту і на Нижньому Подніпров'ї.

В 1957 р. О. Г. Шапошникова провела рятувальні роботи поблизу с. Леонтіївки Нововоронцовського району на Херсонщині, де виявлено два могильники — енеолітичний (№ 1) і епохи бронзи (№ 2). Перший Леонтіївський могильник складався з трьох овальних ям, розміщених недалеко одна від одної. Скелет зберігся лише в одному похованні. Покійник, покладений на спині, з підігнутими в колінах ногами, головою на північний захід, був засипаний вохрою. В двох інших ямах виявлено глиняний посуд. В одній (№ 2) лежала мисочка на трьох ніжках, а в другій (№ 3) — два горщики і мисочка на ніжках. Горщики заглажені, опуклобокі, з невисокими рівними вінцями (рис. 4, 12, 13), поверхня темно-сіра, підлощена. В тісті значна домішка товченої черепашки. Горщики за формою, обробкою поверхні і технологією виготовлення аналогічні посуду нижнього шару Михайлівки²². Миски півсферичної форми, добре випалені, поверхня підлощена, а внутрішня однієї з них покрита складним врізним орнаментом (рис. 6, 1). Така сама мисочка на трьох ніжках виявлена і поблизу с. Микольське в Надпоріжжі (рис. 6, 2). Вона походить із зруйнованого поховання епохи міді. З інших предметів, пов'язаних з пам'ятками цього типу, можна назвати мисочку, виготовлену з нижньої частини плоскодонного, добре заглаженого і підлощеного горщика²³.

²² О. Г. Шапошникова. Могильники епохи ранньої бронзи на Нижньому Дніпрі.— АП, X. К., 1961.

²³ О. В. Бодянский. Звіт про розкопки в 1953 р.— НА ІА АН УРСР.

Вона виявлена при парному похованні в с. Волоському поблизу Дніпропетровська. Покійники були покладені на спині, очевидно, з підгнутими в колінах ногами. Скелети дуже пофарбовані.

Отже, як показує аналіз нових матеріалів, виділені В. М. Даниленком, В. Д. Рибаловою, О. Г. Шапошниковою пам'ятки типу поселення нижнього шару Михайлівки і поховань в Осокорівці, Грушівці перестають бути лише локальною нижньодніпровською групою. Це явище знач-

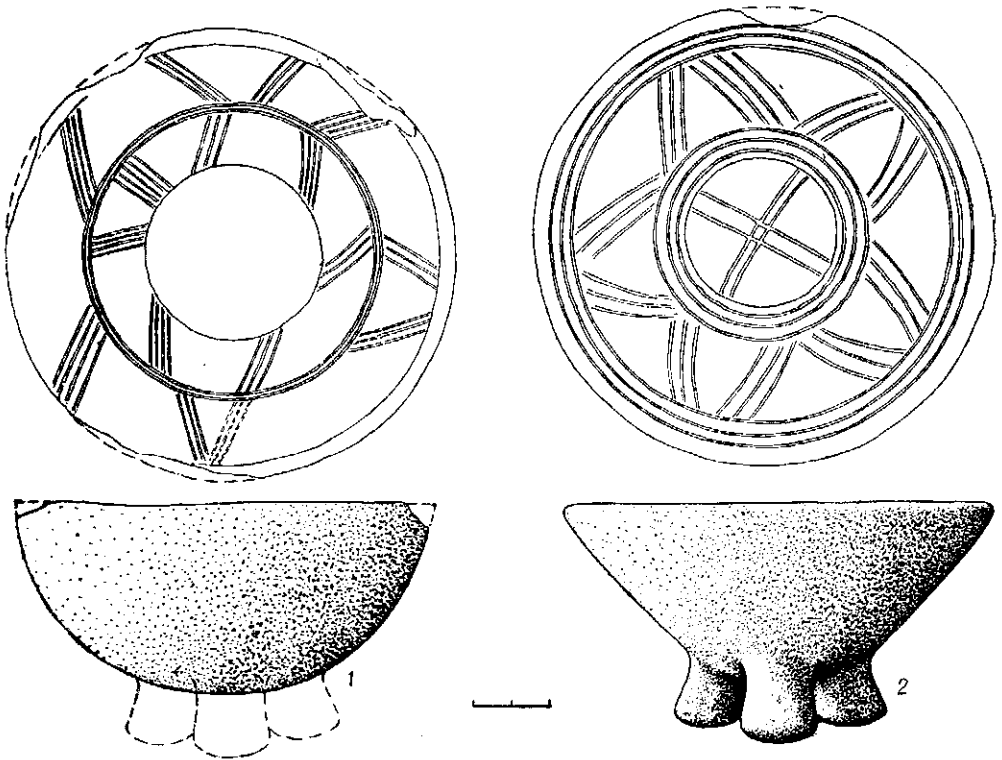

Рис. 6. Миски на ніжках з Леонтіївки (1) і Микільського (2).

но більшого територіального діапазону. Поховання нижньомихайлівського типу займали велику область південної степової частини України — від пониззя р. Молочної чи, можливо, Дону (Левенцівка) до гирла Дунаю. Особливе скупчення цих пам'яток — на Нижньому Дніпрі, Інгулі та Інгульці. В Північному Причорномор'ї до нижньомихайлівської групи, на нашу думку, мають бути включені також знахідки з кургану на р. Когильник²⁴ (рис. 4, 5), що досі належали до ямної культури, поховання 14 в кургані 1 поблизу с. Огородне²⁵, знахідка опуклобокого лощеного горщика в кургані Слобідки Романівки на території Одеси²⁶ (рис. 4, 8) тощо. Поховання на р. Когильник і недалеко від с. Огородне, хоч і відрізняються прямокутними обрисами ями, що, можливо, є результатом територіальної чи хронологічної модифікації культурного типу, але за формою посуду найближче стоять до нижньомихайлівських пам'яток.

²⁴ Т. Г. Оболдуева. Курган епохи бронзи на р. Когильник.— Известия Молдавского филиала АН СССР, № 5(25). Кишинев, 1955.

²⁵ Розкопки А. Г. Загинайло і Л. В. Суботіна в 1966 р.

²⁶ А. В. Добровольский. Раскопки кургана в предместье Одессы Слободке Романовке.— ЗООИД, т. XXXII. Одесса, 1915; В. Г. Збеневич, А. М. Лесков. О стратиграфии и классификации погребений Одесского кургана.— КСИА, вып. 115. М., 1969, рис. 12, 9, 10.

Основними критеріями для виділення цієї групи на широкій території є, насамперед, близькість в типах кераміки і спільні риси поховального обряду. Ці пам'ятки характеризуються опуклобоким слабоорнаментованим посудом темного кольору, часто з домішкою товчених черепашок або вапняку в тісті. Серед його форм найчастіше трапляються широкогорлі горщики з плоским або круглим дном, вузькогорлі амфори, а також півкулясті миски, в тому числі на ніжках (рис. 4; 5; 6). Процент орнаментованого посуду дуже невеликий. Серед орнаментальних елементів мають місце прокреслені лінії і шнур. Поверхня добре заглажена, чисто підлощена. Розчісування гребінцем стінок, властиве ямпо-катакомбним горщикам, відсутнє.

Нижньомихайлівські пам'ятки, що об'єднуються в одну культурну групу за типом кераміки, мають багато спільних рис і в поховальному обряді. Могильні ями переважно більшістю овальної або неправильно округлої форми, чи різко відрізняються від близьких за часом ямних поховань, де вони мають прямокутні обриси. Так, всі доямні поховання, виділені Л. П. Криловою в Широкому і Рахманівці, залягали в овальних ямах. Ця риса властива першій групі поховань Баратівки, «Прогресу», Леонтіївському могильнику № 1. В овальних або неправильно округлих ямах виявлені й інші поховання — в Осокорівці (№ 12), Грушівці (№ 2), Аккермені (курган 13, поховання 3), Первомайці (курган 3, поховання 4). Положення покійників скорчене на спині або випростане. Інколи скелети супроводжуються посудом, а також «циліндрами» і «терочниками» з вохри.

Значна кількість поховань з керамікою нижньомихайлівського типу виявлена і в кам'яних ящиках. Деякі з них виготовлені досить старанно з обтесаних, щільно підігнаних в пазах одна до одної плит (Баратівка, Горожина, Нікополь). У такому ящику залягало поховання № 7 Осокорівського могильника, при якому знайдено чорнолощену напівсферичну миску нижньомихайлівського типу (рис. 4, 14). Кам'яні ящики з описаними вище знахідками були й в інших місцях (Баратівка, «Прогрес» і Любимівка).

Виходячи з даних Осокорівки, Баратівки, «Прогресу», слід вважати, що переважна більшість (якщо не всі) поховань в кам'яних ящиках епохи енеоліту — ранньої бронзи степового Причорномор'я належить до нижньомихайлівської групи пам'яток. Очевидно, таку саму культурну належність має значна частина могил цього типу з Біляївського кургану²⁷.

Характерною рисою енеолітичних поховань в кам'яних ящиках Північного Причорномор'я і Нижнього Подніпров'я є наявність в них розпису або врізного орнаменту. Три такі знахідки виявлені, наприклад, Л. П. Криловою в курганах Рахманівки, Войкового, Долгінцевого. На внутрішню поверхню цих домовин червоною вохрою нанесений геометричний орнамент у вигляді хрестів, зигзагу тощо. В ящику з Рахманівки серед ліній орнаменту накреслені фігури у вигляді двох з'єднаних вершинами трикутників з крапкою зверху. В цих зображеннях вбачають схематизовані фігурки людей. Як уже згадувалось, досить оригінальний орнамент у вигляді хвилястих ліній вигравіруваний на внутрішній поверхні ящика з Баратівського кургану № 1. Тут, крім того, вибиті три невеликі фігурки тварин. Одна домовина з розписом вохрою і врізними лініями зруйнована будівельниками при знесенні кургану на території Нікополя²⁸. Ще два ящики, оздоблені всередині, досліджено в 1969 р. О. Г. Шапошниковою на Інгулі в с. Горожине і В. П. Шиловим в районі

²⁷ С. А. Булатович. Отчет об охранных раскопках кургана № 1 в с. Беляевка Одесской области.— НА ІА АН УРСР.

²⁸ К. А. Петровская, Е. В. Черненко, Е. В. Максимов. Охранные раскопки кургана в г. Никополе в 1964 году.— НА ІА АН УРСР.

Нікопольської зрошувальної системи. Тоді саме орнаментована плита, очевидно, із зруйнованої могили, виявлена Л. П. Криловою в похованні під насипом Первوماївського кургану поблизу Кривого Рогу. В 1970 р. Н. М. Бокій відкрила ящик з розписом в кургані неподалік с. Березівки Устинівського району Кіровоградської області.

Носії культури нижньомихайлівського типу були вправними майстрами-каменотесами, які вміли виготовляти досить досконалі кам'яні ящики, прикрашаючи їх поверхню розписним або заглибленим орнаментом. Не чуже було їм і образотворче мистецтво, зразками якого є вироб з каменю, кістки та глини (Баратівка, Широке).

На жаль, абсолютна і відносна хронологія пам'яток нижньомихайлівського типу поки що розроблена дуже слабо. З фактів, що проливають світло на цю проблему, можна назвати такі: а) залягання культурного шару Михайлівки нижче горизонтів ранньоямного часу; б) наявність у ньому черепків дерев'яного етапу середньостогівської культури; в) перекривання поховань з нижньомихайлівською керамікою в курганах Широкого, Рахманівки і Баратівки пізньоямними; 2) наявність при похованнях Широкого і Баратівки пізньотрипільських статуеток. Все це дає підставу твердити, насамперед, про одночасність ранніх нижньомихайлівських пам'яток (Михайлівка I) з поселеннями пізнього етапу середньостогівської культури, тобто про їх доямний вік. Пам'ятки цього типу, дещо змінюючись, існують досить довго і в ямний час. На це вказують, зокрема, виявлені в Баратівці і Широкому згадані статуетки.

Таким чином, якщо нижній шар Михайлівки, виходячи з датування пізнього етапу середньостогівської культури, ми повинні відносити до кінця IV — початку III тисячоліття до н. е., то поховання типу Широкого можуть датуватися серединою — другою половиною III тисячоліття до н. е. Отже, вони співіснують з ранніми етапами ямної культури (Михайлівка II). Не виключена можливість, що на тих територіях Причорномор'я, куди менш досягали лівобережні степові впливи пізньоямної культури, пам'ятки нижньомихайлівського типу існували паралельно з нею.

У розвитку пам'яток нижньомихайлівського типу, таким чином, можна виділити, принаймні, два етапи: власне нижньомихайлівський доямний (нижній шар Михайлівки) і широчансько-баратівський — етап співіснування пам'яток цього типу з ямною культурою.

На ранньому доямному етапі носії цієї культури займали Південно-Західне Приазов'я, пониззя Дніпра і степове Причорномор'я (Інгул, Інгулець, Південний Буг). Дуже можливо, що нижньомихайлівське населення проникало і на більш західні території, пониззя Дністра і Дунаю, де передувало усатівській культурі.

На початку другого широчансько-баратівського етапу, з проникненням в Приазов'я і Нижнє Подніпров'я ранньоямних племен (Михайлівка II, Чингул), район поширення розглядуваних пам'яток значно зменшується. Вони зберігаються тепер лише в степовому Причорномор'ї (Інгул, Інгулець, очевидно, Південний Буг), де ранньоямні знахідки не відомі.

В пізньоямний час, коли на Інгулі та Інгульці з'являються степові племена ямної культури, пам'ятки нижньомихайлівського типу, очевидно, зникають. В курганах Широкого, «Прогресу», Баратівки поряд з похованнями в овальних ямах відкриті пізньоямні, прямокутні в плані могили. Майже неорнаментований посуд з добре заглаженою поверхнею нижньомихайлівського типу змінюється тепер ямно-катакомбними формами, з розчісаною поверхнею, шпуровим, гребінцевим або прокресленим візерунком. Поховання в кам'яних ящиках також зникають. Саме в цей час, на нашу думку, була знищена і переважна більшість нижньомихайлівських святилищ, стели з яких потрапили в закладки ям.

Зміна нижньомихайлівського населення на Нижньому Дніпрі, Інгулі та Інгульці пізньоямними катакомбними племенами супроводжувалась, однак, помітними проявами асиміляції культурних надбань аборигенів. Це яскраво простежується, зокрема, в кераміці деяких поховань пізньоямно-катакомбного часу (Новочорномор'я, Скадовськ²⁹, Біляївка). У верхньому шарі Михайлівки О. Г. Шапошникова виділяє, наприклад, окрему групу добре заглаженої кераміки темно-сірого кольору, яку вона пов'язує з кемі-обинською культурою. Є тут також і мисочки на трьох ніжках з орнаментом всередині, мотиви якого ми бачимо на мисочках нижньомихайлівського часу³⁰.

Вище йшла мова про те, що район поширення пам'яток нижньомихайлівського типу охоплює Північне Причорномор'я, Нижнє Подніпров'я і Північно-Західне Приазов'я, де зосереджена найбільша кількість енеолітичних стел України (рис. 3). Вони, як і розглянуті пам'ятки, в основному датуються допізньоямним часом. В пізньоямний час більшість стел уже була використана повторно. Майже повний збіг території поширення північнопричорноморських стел і нижньомихайлівських пам'яток, синхронність цих двох культурних явищ (кінець IV — перша половина III тисячоліття до н. е.) дають можливість припустити належність їх одному населенню.

Про виготовлення стел носіями культури нижньомихайлівського типу свідчить ряд фактів: передусім висока обізнаність їх у каменотесній справі, що, безперечно, було однією з найнеобхідніших умов створення кам'яних скульптур. При похованні Баратівки виявлені на стінках ящика висічений орнамент і три фігурки тварин, що перекликається з наявністю зображень тварин на поверхні деяких стел. Нагадаємо, що кілька зооморфних зображень є і на горщику з Михайлівського кургану. Значна частина ящиків зсередини розписана вохрою, розпис ми бачимо і на стелах (Старе Горожене, Каланчак). Всі ці риси культури, характерні лише для нижньомихайлівських пам'яток, зовсім не властиві давньоямній культурі, що, на наш погляд, не дає жодних підстав вважати носіїв останньої творцями стел.

Отже, переважна більшість стел Північного Причорномор'я виготовлена ще в доранньоямний час носіями культури нижньомихайлівського типу, і встановлювали їх, очевидно, поблизу своїх могильників, створюючи з них святилища. Останні були потім зруйновані племенами ямної культури, які використали стели для закладки поховальних ям.

Зауважимо, що наш висновок про належність стел степової України носіям культури нижньомихайлівського типу цілком узгоджується з думкою А. О. Щепінського, який відносить переважну кількість кримських стел до кемі-обинської культури, за багатьма ознаками дуже близької до нижньомихайлівських пам'яток. На певну спорідненість кераміки Кемі-Оби з посудом Подніпров'я (Кут) і Приазов'я (Аккермень) уже вказував А. О. Щепінський³¹. На думку О. Г. Шапошникової, опуклобок горщики з Грушівки і Михайлівського кургану на Дніпропетровщині (розкопки Д. І. Яворницького) (рис. 4, 10), які дослідники раніше пов'язували з нижнім шаром Михайлівського поселення, дуже тяжіють до посуду кемі-обинської культури³². Близьку типологічну подібність, що нерідко межує з тотожністю, можна спостерігати також, зіставляючи горщики широчанських поховань з кемі-обинським посудом, наприклад,

²⁹ Матеріали розкопок О. М. Лескова, Є. В. Черненко, Е. В. Яковенко, Т. Г. Ковпаченко, І. М. Шарафутдінової та ін.— НА ІА АН УРСР.

³⁰ О. Г. Шапошникова. Об одной группе керамики из верхнего слоя Михайловского поселения.— СА, № 4. М., 1970.

³¹ А. О. Щепінський. Кемі-обинська культура.— Археологія Української РСР, т. I, 1971.

³² О. Г. Шапошникова. Пам'ятки типу нижнього шару Михайлівки..

з Долипки, Українки, Сімферополя, Іллічеве та ін. (дослідження А. О. Шепіньського)³³.

Не менш яскраво, ніж кераміка, про культурну єдність енеолітичних пам'яток Криму і Північного Причорномор'я свідчить наявність на вказаній території кам'яних ящиків з розписом червоною фарбою і гравіровкою, про які йшла мова вище. В Північному Причорномор'ї мали місце також випадки застосування при спорудженні кам'яних ящиків зеленої глини (Біляївка), що є, як відомо, характерною рисою кемі-обинських поховальних споруд. Можна, очевидно, вважати нижньомихайлівську групу енеолітичних пам'яток північнопричорноморським варіантом кемі-обинської культури.

Закінчуючи розгляд питання про належність стел Північного Причорномор'я носіям культури нижньомихайлівського типу, зазначимо, що в літературі уже неодноразово вказувалось на безперечні зв'язки цих пам'яток (Михайлівка, Осокорівка) з культурами Північного Кавказу (В. М. Даниленко, В. Д. Рибалова, О. Г. Шапошникова). Доказом на користь таких контактів є знайдені останнім часом поблизу Нальчика кілька нових стел³⁴, цілком аналогічних причорноморським. Висвітлення питань культурних контактів нижньомихайлівських і кемі-обинських племен свідчить про те, що зв'язки з Кавказом йшли, швидше за все, через Перекоп і Крим. Шлях через Нижній Дон в обхід Приазов'я з півночі в цьому процесі, здається, відігравав значно меншу роль, оскільки вказана територія була зайнята весь час чужорідним нижньомихайлівським племенам населенням середньостогівської, а пізніше ямної культури.

Д. Я. ТЕЛЕГИН

Энеолитические стелы и памятники нижнемихайловского типа

Резюме

В настоящее время на Юге Украины и некоторых смежных территориях Причерноморья известно уже около 60 антропоморфных стел медного века, относимых исследователями (А. А. Формозов, Д. Т. Златковская, А. Ш. Гейслер) обычно к ямной или катакомбной культурам.

Создателями стел, по нашему мнению, были племена выделяемой за последние годы на Украине культурной группы нижнемихайловского типа (нижние слои Михайловского поселения, Осокоровка, Широкое, Баратовка и др.), предшествовавшие в Северном Причерноморье носителям ямной культуры. На это указывает, прежде всего, территориальная и хронологическая близость нижнемихайловских памятников и энеолитических стел, а также высокий уровень камнеобрабатывающего дела у носителей этой культуры, наличие при нижнемихайловских погребениях антропоморфных фигурок, а на стенках каменных ящиков — зооморфных изображений, известных также и на некоторых стелах.

Весьма вероятно, что стелы, стоявшие вблизи нижнемихайловских могильников, образовывали вместе с плитами-столиками своеобразные святилища-алтари (Каланчак, Долгинцево), разрушенные затем ямными племенами.

---

³³ П. Н. Шultz, А. Д. Столяр. Курганы эпохи бронзы в долине Салгира.— КСИИМК, вып. 71. М., 1958, рис. 13, 2, 9.

³⁴ И. М. Чеченов. Гробница майкопского типа в Кабардино-Балкарии.— Археологические открытия 1968 года. М., 1969.